

Darabos Ádám – Fóris Áron

*Keresztény politikai
minimum?*

A magyar keresztény politikai pártprogramok szintézise

Bevezetés

Volt a magyar keresztényeknek politikai programjuk? Ha igen, akkor mely elvek álltak a középpontjában? S az elveken alapulva milyen gyakorlati javaslatok fogalmazódtak meg? Milyen hasonlóságok és különbségek jelentek meg a keresztény pártok politikai programjában? Van keresztény magyar politikai minimum? Ez a tanulmány a magyar keresztény politikai pártok programjainak átfogó vizsgálatával kíván közelebb kerülni e kérdések megválaszolásához. A Katolikus Néppárt 1894/1895-ös megalakulásától – az államszocializmus időszakának kivételével – a magyar politikai rendszerben jelen voltak a keresztény pártok.ⁱ Ráadásul bár bizonyos korlátok között, de több párt (pl. KNEPⁱⁱ, DNP, KDNP) tekinthető sikeres pártnak, vagy ért el politikai sikereket választási vagy közpolitikai szinten. A keresztény pártok – a többi párthoz hasonlóan – tevékenységük kifejtésekor alapvetően támaszkodtak a pártprogramokra és a választási programokra.ⁱⁱⁱ A magyar keresztény politikai pártok története részletesen kutatott terület (leginkább a történészek részéről), de átfogó analitikus (részben politikatudományi szempontú) elemzés nem áll rendelkezésre.

A tanulmány – a témával kapcsolatos szakirodalomba ágyazva – az 1872-től 1990-ig tartó időszak húsz keresztény pártjának negyvennyolc programja alapján fogalmazza meg a következtetéseit.^{iv} Természetesen különös figyelemmel fordulunk a legfontosabb magyar keresztény politikai pártok felé, annak érdekében, hogy még inkább láthatóvá váljanak azok az elvek és gyakorlatok, amelyeket a valós politikai részvétellel rendelkező pártok vallottak. Ettől még a kevesebb politikai képviselettel rendelkező pártok főbb pontjainak a feldolgozása is megjelenik írásunkban (a pártok listájához lásd a függelékét).^v Analitikus megközelítést alkalmazunk; öt téma alapján vizsgáljuk a programokat: a keresztény politikai elvekre, a valláserkölcsekre, a kereszténység és a nemzet témakörére, a szociálpolitikára és a gazdaságpolitikára fókuszálva. Természetesen e nagy témák további alterületekre bomlanak. A kategóriákat a politikai programok hangsúlya és a témák jelentősége alapján határoztuk meg, az átfogó szemléletre törekedve. Ugyanakkor ezek egymást kölcsönösen kizáró kategóriák: bizonyos kérdések több területhez sorolhatók.^{vi} E tekintetben is igyekeztünk a koherencia megtartására a fő fókusz meghatározása alapján.

Meglátásunk szerint ez az alapvetően politikatudományi indíttatású történeti kutatás – az elmúlt idők elméletének és gyakorlatainak az összegzésével – lehetőséget ad annak a megértésére, hogy főbb álláspontokat illetően milyenek a keresztény politikai pártok Magyarországon, illetve hogy azok alapján milyen keresztény magyar politikai minimumok határozhatók meg.

Elemzés

Keresztény politikai elvek

A magyar keresztény politikai pártok számos keresztény politikai elvet fogalmaztak meg a vizsgált időszakban, azonban ezek tartalma nagyban függ attól, hogy a vizsgált intervallumon belül melyik periódusra tekintünk. A 19. és a 20. századi keresztény politikai elvek jelentősen különböznek: míg a 19. századiak jellemzően „keresztény problémákhoz” kapcsolódnak (pl. a katolikus autonómia kérdése,^{vii} a hitfelekezeti önkormányzatok,^{viii} állam és egyház elválasztása), addig a 20. századiak között több olyan található, ami az általános politikai követelések „hullámaiba” (pl. egyéni és polgári szabadságjogok kiterjesztése, emberi jogok megfogalmazása) illeszkedik. Elsőként az állam és egyház közötti kultúrharchoz kapcsolódó kérdéseket tekintjük át, majd a vallásszabadságra és a nemzeti kisebbségekre térünk ki, végül az egyéni és polgári szabadságjogok jelentőségét hangsúlyozzuk a keresztény pártokat illetően.

Az államhatalom növekedésével és az egyház társadalmi befolyásának a csökkenésével kapcsolatos párhuzamos folyamat már a 19. század közepén erősen érezhető volt. Bár a szakirodalomban a Katolikus Néppártot (1894/1895) szokás az első modern magyar keresztény pártnak tekinteni (s mi is elfogadjuk e konszenzust), már 1872-ben létrejött a Katolikus Konzervatív Párt a Deák-párton belül. Ennek az 1848 előtti államegyházi jogálláshoz való visszatérés volt a célja, illetve a házasság szentségének védelmében a polgári házassággal szemben helyezkedtek; ezzel igyekezvén megakadályozni a vegyes házasságok lehetőségét is.^{ix}

A kultúrharc felerősödésének az egyik jele az volt, hogy Wekerle Sándor miniszterelnök 1892-ben felvette programjába a polgári házasság és az állami anyakönyvezés bevezetését.^x Természetes volt, hogy a *Rerum novarum* (1891) és a *Constanti Hungarorum* (1893) buzdítása után, kiegészítve egy ilyen jellegű állami egyházpolitikai támadással, a Katolikus Néppárt január 31-i programjának főbb pontjai e kérdésre reflektálnak. A gr. Zichy Nándor, gr. Esterházy Miklós Móric, valamint Molnár János által vezetett párt a már elfogadott egyházügyi törvények (polgári házasság^{xi} és állami anyakönyvezés) revíziója, illetve a még el nem fogadottak (a szabad vallásgyakorlat kiterjesztése és az izraelita vallás recepciója) megakadályozása érdekében tett lépéseket, kiegészítve ezeket a „katolikus egyházat megillető jogokat és szabadságot” érintő követeléssel.^{xii} Végül a katolicizmus első komoly pártpolitikai megszerveződése nem hozta meg a várt eredményeket, s a kudarc után a kérdések lekerültek a politikai napirendről. E tekintetben később sem történt változás, bár a házasság megerősítésének gondolata a keresztény teoretikusokon túl a pártok programjában még az 1930-as években is szerepelt.^{xiii}

A 19. század végi társadalmi-politikai változások azonban nem okozták a vallásszabadság – örökkön releváns – kérdésének az eltűnését. Az 1907-ben megalakult Országos Keresztényszocialista Párt, melynek vezetője 1913-tól már jogilag is Giesswein Sándor lett, egy szociálisan progresszív, átfogó keresztény programot hirdetett.^{xiv} Ebben már másképpen jelenik meg a vallásszabadság kérdése: „Minden törvényesen bevett vagy elismert vallás számára követelünk teljes vallásszabadságot, és biztosítani kívánjuk a vallásfelekezetek békés egyetértését.”^{xv} Bár itt is szerepel a bevett és elismert vallásokra való megkötés (túrt vallásokra nem terjed ki), ez már egy, a korábbiakhoz képest különösen átfogó vallásszabadság. A vallásszabadság tehát több párt programjában jelen volt,^{xvi} s ehhez szorosan kapcsolódik a keresztény felekezetek közötti egyenlőség,^{xvii} amelynek hangsúlyos pontja volt a Krisztusban való keresztény testvériség gondolata. A vallásszabadságnak azonban más-más mértékét tartalmazták a pártprogramok, sőt mást is jelentett a 20. század első harmadában elérni szándékozott felekezeti szabadság és az 1947-től a kommunista állammal szemben követelt vallásszabadság. A keresztény pártoknak a politikai ellenfelek (a kommunizmus esetében akár nevezhető ellenségnek) általi eszmei és fizikai támadások között nem a felekezetek közti ellentétek fokozása, hanem az összefogás, a keresztény érdekek összeegyeztetése és a keresztény társadalmi osztályok békéje volt a céljuk.

A századforduló másik fontos témája volt nemzeti kisebbségek jogainak a kérdése, ami úgyszintén szerepel az Országos Keresztényszocialista Párt 1907-es programjában. A társadalmi igazságosságért küzdő és sok tekintetben inkluzivitást képviselő párt azt az álláspontot képviselte, hogy a nemzetiségek az elemi iskolát és a hivatali ügyeiket intézhessék az anyanyelvükön,^{xviii} ugyanakkor lehetőség szerint a magyar nyelvet is sajátítsák el. Ezen túl javasolták, hogy ahol többségben vannak, ott a közép- és felsőoktatásban tantárgyként jelenjenek meg a nemzetiségi nyelvek.^{xix} Az elvesztett első világháború miatt és az utána következő zavaros években más prizmán keresztül jelent meg a kisebbségek kérdése. A Magyarországon belüli kisebbségek aránya radikálisan csökkent, viszont megjelent a határokon túli magyar kisebbség, valamint az ottani jogsértések, amelyekre a keresztény pártok közül több is felhívta a figyelmet.^{xx} E tekintetben jellemző volt a nemzeti kisebbségeknek követelt jogok^{xxi} védelmezése annak érdekében, hogy a határokon túl maradt magyarokat megóvják.^{xxii} A Horthy-korszak pártjainak többsége – a trianoni békediktátum igazságtalanságaiból kiindulva – revízióra törekedett, így az első bécsi döntés (1938. november 2.) után Kárpátalja visszaszerzését követően a nagyobb arányú kisebbségek kulturális szabadsága mellett született állásfoglalás.^{xxiii}

Az eddig említett vallásszabadság és kisebbségi jogok természetesen egy általánosabb, egyéni és polgári szabadságjogi kiterjesztés keretrendszerében is értelmezhetőek. Bár vezető keresztény politikusok és politikai gondolkodók (pl. Eötvös József, Deák Ferenc) a korszak liberális

kereszténységével egyetértésben vallották az alapvető szabadságjogok szükségességét, ennek a megfogalmazására pártszinten a 20. század elejéig kellett várni. Utána azonban a sajtó-,^{xxiv} a gyülekezési^{xxv} és az egyesülési^{xxvi} szabadság visszatérő elemekként – többször együtt is^{xxvii} – mutatkoznak a keresztény pártprogramokban. Bár sporadikusan, de voltak olyan pártok is (pl. Egyesült Magyar és Keresztényszocialista Párt), amelyek a sajtószabadságot korlátok között kezelték volna, és ezt magyar kézben, a magyar nemzeti erkölcs szolgálatában gondolták jónak.^{xxviii}

A keresztény pártoknál először megint csak az Országos Keresztényszocialista Párt esetében jelenik meg az általános, tehát nőkre is kiterjedő, egyenlő, titkos választójog követelése. Giesswein pont azért szakított a Katolikus Néppárttal (amelynek korábban tagja volt), ahogyan ez az 1910-es *Alkotmányba* írt cikkéből kiderül, mert annak demokratikus elkötelezettsége nem volt egyértelmű.^{xxix} Ezt követően az általános politikai jogok követelése folyamatosan visszatérő elemmé vált a pártprogramokban.^{xxx} Az 1930-as évek második felétől kezdődően, egy rövid, a *Quadragesimo anno* (1931) által is inspirált keresztény-korporatista modell után, a későbbi kereszténydemokrácia vezető pártjai és személyiségei egyre határozottabban kezdtek kiállni a demokrácia mellett.^{xxxi}

A politikai átrendeződés során az egyházi pártból világnézeti párttá alakuló kereszténydemokrata pártok nem hagyták el az erős keresztény elveket. Jó példa erre a Kereszténydemokrata Néppárt 1945. január 21-i programja, amely kijelenti: „A Néppárt megdönthetetlen világnézeti alapokra épít: Isten, Krisztus hódoló elismerése, az Egyház megbecsülése; ebből következik az ember méltóságának tisztelete, a munka és munkás értékelése, a magántulajdon védelme, a családi élet szentsége, az otthon szeretete és a haza szolgálata.”^{xxxii} Ezen túl külön megjelenik, hogy az emberi és a polgári jogok már az ember Isten-képűségéből származó emberi méltóságból fakadnak. E tekintetben magukat a jogokat más ideológiákkal együtt követelték, eszmei megalapozásuk azonban eltérő forrásból származott. Több 1956-os és 1990-es keresztény pártprogram követi e mintaadó gondolatot, amely még a vizsgált időszakon túl is a keresztény pártok meghatározó elképzelése maradt.

Valláserkölcs

A kereszténység és az egyéni, illetve társadalmi erkölcs szoros viszonya nem megkérdőjelezhető, s ezáltal az is evidens, hogy a keresztény pártok követeléseinek egyik fő oszlopát a valláserkölcsi megfontolások adták. Természetesen ebben a tekintetben is észlelhetők hangsúlyeltolódások, azonban ezek a vizsgált bő száz évben folyamatosan, kisebb eltérésektől függetlenül, konzisztens tényezők.

Közülük a legjelentősebbek között volt az alkoholizmus elleni küzdelem mint visszatérő programpont.^{xxxiii} Az egyénre vonatkozó káros hatásokon túl az iszákosság aláássa a családi tűzhelyt,

és a társadalom alapszöveit támadja.^{xxxiv} Leginkább a pálinkafogyasztás korlátozása állt az alkoholizmus elleni felhívások középpontjában,^{xxxv} a pálinka fokozottabb megadóztatásával. Emellett – bizonyos pártok – a sör- és boradót leszállították volna.^{xxxvi}

Ugyancsak fontos tényező volt, s több pártnál visszatér, a prostitúció^{xxxvii} és a – többnyire ennek útján terjesztett – nemi betegségek elleni fellépés.^{xxxviii} Ezt nemcsak a keresztény családfelfogás, hanem közegészségügyi szempontok is indokolták a korban. Volt olyan párt, amely e tekintetben a lánykereskedés ellen való fellépést és a női erkölcs védelmét szorgalmazta.^{xxxix}

Az uzorával,^{xl} lánckereskedéssel^{xli} és egyéb gazdasági visszaélésekkel,^{xlii} így a korrupcióval és a megalkuvó, erkölcstelen politikával^{xliii} szemben is felléptek a keresztény pártok. Ennek kapcsán a történelmi kontextus különösen fontos. E gyakorlatok mindig súlyosan károsak, azonban válságos időkben, így világháborúkban és azokat követően, illetve a nagy gazdasági világválságkor ez hatványozottan igaz. A keresztény erkölcsi kötelességet növelte, hogy az ilyen időszakokban a nyomor a közegészségügyi válsághelyzeteken túl a tömeges éhhalál formájában is megjelent. Visszaulva az egymást nem kizáró kategóriák kérdésére, az ilyen jellegű valláserkölcsei megfontolások erősen kapcsolódnak a pártok gazdasági felfogásához is.

Bár az abortusz elleni hangok (pl. a római katolikus egyház esetében) a 20. század második felében erősödtek fel, Magyarországon a kommunizmus okán csak 1990-es években jelent meg a keresztény pártok programjában.^{xliv} Az abortusz 1956 előtt tiltott volt.

Bár a valláserkölcsei követelések és javaslatok jellemzően könnyen levezethetők a bibliai tanításból (pl. tízparancsolat alapján, „Ne loj!”) vagy az egyházi hagyományokból, néhány párt kihangsúlyozza ezeknek a kereszténységhez való szoros viszonyát. Mintapélda e tekintetben az Országos Keresztényszocialista Párt (1923–1926), amely javasolta a „polgári törvénykönyv sürgős megalkotását és a büntetőkönyvünk keresztény szellemű revízióját, főképpen azért, hogy a nemzetromboló bűnök, a család, az uzor a s a kizsákmányolás minden neme szigorúbb megrtorlásban [sic!] részesüljön”.^{xlv}

Összességében a valláserkölcsei követelések inkább tiltó jellegűek voltak, ugyanakkor megjelenik – pl. a gazdasági visszaélések elleni harcban – az a pozitív üzenet, hogy keresztényként kötelesek vagyunk segíteni a felebaráton. Az is jól látható, hogy ezek a kérdések szorosan kapcsolódnak a szabadság eszméjéhez. Visszatérő distinkció a pártok tekintetében, hogy a szabadságot támogatják, de a szabadosságot nem.^{xlvi}

Lezárásként annyi még megjegyzendő, hogy sok keresztény (és nem keresztény) párt az erkölcsi „teljesítményt” összekapcsolja az ország állapotával: a válsághoz bűn, a sikerhez erény, a válságból sikerbe vezető úthoz erkölcsi megújulás szükséges.^{xlvii} 1945. október 8-án Barankovics István a *Hazánk* nevű lapban leírja, hogy a magyarságon pogány szégyenfoltként díszelegnek a

háború alatt elkövetett embertelen bűnök, és a magyarságnak az emberséges, keresztény gyökereihez kellene visszatérnie.^{xlviii}

2.3. A kereszténység és a magyar nemzet

A magyar állam története és a kereszténység elválaszthatatlanok egymástól. A keresztény pártok a keresztény erkölcs és becsület szellemében igyekeztek hazájuk érdekében munkálkodni. A keresztény pártok számára az ezeréves keresztény magyar államiság fontos kiindulási alap volt.^{xlix} Sokuk számára az ügynök mennyei pártfogója volt a Magyarok Nagyasszonya^l (latinul *Patrona Hungariae*), így az ország az ő védelme alá került.^{li} A Szent Korona közjogi szerepe,^{lii} a Szent Korona-tan is előkerül egyes programokban.^{liii} Az ezeréves múlt^{liv} és a keresztény Európa védelmének a hangsúlyozása az első világháború elvesztésével és Trianon bekövetkeztével új lendületet kapott. A politikai törekvések sokszor vallásos áthallásokkal lettek tálalva, például a népek Krisztusaként hivatkoztak Magyarországra, amelynek feltámadását várják. Így született meg a *Magyar Hiszekegy* című vers is, amely egy újabb áthallást eredményez. A keresztény pártok, mint szinte minden magyar párt Trianon után, revizionisták voltak.^{lv} Még az 1956-os Keresztény Front is a néprajzi határok figyelembevételével követelt közép-európai kiegyenlítődet,^{lvi} továbbá a külpolitikában nem a kommunista narratívának megfelelő „kis nemzetben” gondolkodott, hanem egy békét kereső, szellemileg és erkölcsileg nagy nemzetben.^{lvii}

A Szent István szellemiségére épített gondolatiság jellemző volt a 20. századi keresztény pártokra.^{lviii} E tekintetben a pártokon lényegesen túlmutató, a keresztény tömegmozgalmak sikerességét is kiválóan prezentáló esemény volt az 1938-as Budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus, amelyet a szent király halálának 900. évfordulójára időzítettek.^{lix}

A kereszténység és a magyar nemzet jó viszonyának a fontosságát tehát a keresztény pártok szinte kivétel nélkül fenntartották. Azonosítható azonban egy jelentős különbség a tekintetben, hogy bizonyos pártok (1) a magyarságra egy összetartó – részben isteni elrendelésből és történelmi forrásokból származó – erőként tekintenek (inkább inkluzív felfogás), (2) míg mások, akár ezen összetartó erők elismerésén felül, erőteljesebben képviselik a magyarság megvédésének a szükségességét eszmei, gazdasági és akár etnikai tekintetben is (inkább exkluzív felfogás). Az utóbbi csoport jellemzően fontosabb kérdésnek tartja a nemzet védelmét (pl. jellemzően ezek azok a keresztény pártok, amelyeknek a nevében szerepel a „nemzeti” jelző is). Az is észlelhető, hogy az utóbbi csoport kialakulásának a fő katalizátorai közé tartozik az őszirózsás forradalom, illetve még inkább a Tanácsköztársaság napjainak vörös terrorja; ezek mély lenyomatot hagytak számos keresztény párt programjában. Részben erre reflektálva a Keresztény Szociális Gazdasági Párt 1919. szeptemberi programjában kijelenti, hogy „azok kezébe kell tenni a hatalmat, akik velükszületett

[sic] magyar és keresztény érzéssel csak a nemzet magyarságát és a nép boldogulását szolgálják”,^{lx} míg az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt 1919. augusztusi programja a kommunista-bolsevik uralom megdöntéséért ad hálát Istennek és a keresztény erkölcs szerint cselekvő magyarságnak (és ezek az enyhébb állásfoglalások).^{lxi} A Keresztény Nemzeti Párt 1919. augusztus–szeptemberi programja pedig kijelenti: „Magyarország legyen a magyaroké!”, továbbá követelik a keresztény magyarság hegemoniájának a helyreállítását, gazdasági, politikai, kulturális túlsúlyának a visszaszerzését.^{lxii}

A zsidókérdés – részben összekapcsolódva az előző két csoport distinkciójával – különböző árnyalataiban jelenik meg a korabeli pártprogramokban.^{lxiii} A zsidóság számos alkalommal tűnik fel a gazdasági szféra (különösen bankok) irányítójaként, valamint a szellemi élet (főként a sajtó, az értelmiségi szakmák és a felsőoktatás) meghatározó résztvevőjeként, s így a magyar középosztály természetes ellenpólusaként, ennél fogva magyar és keresztényellenes társadalomromboló erőként. Az ebből fakadó ellenérzést tovább fokozták a gazdasági válsághelyzetek és a Tanácsköztársaság több vezetőjének zsidó származása. Pont a bizonyos tekintetben legsikeresebb – ténylegesen kormányzó – keresztény párt, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának oszlopos tagja, Haller István nyújtotta be az országgyűlés elé a *numerus clausus*.^{lxiv} A KNEP 1921 október–decemberében egy időközi választás alkalmából kiadott röpiratban eredményként számolt be arról, hogy a zsidók országos arányuk százalékában kerülhetnek be az egyetemekre, így pedig a magyar ifjúság egyetemi oktatáshoz juthat, és ők lesznek a jövő orvosai, ügyvédei, mérnökei, kereskedői.^{lxv} A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt 1920-as választási kiáltványából is láthatjuk, hogy további javaslati szinten komoly (antijudaista és antiszemita) határátlépések is történtek, hiszen a zsidók politikai jogainak az elvételét, felsőoktatásból való kitiltását, árusítási engedélyeik visszavonását és a „henye zsidó, dolgozni nem akaró tömegek” országból való eltávolítását szorgalmazták.^{lxvi}

A magyar állampolgárok védelme a keresztény pártok részéről több kontextusban is felmerül. Legerősebb talán e tekintetben az a tény, hogy keresztény pártok korszaktól függetlenül szembehelyezkedtek a bolsevizmussal,^{lxvii} a kommunizmussal,^{lxviii} a marxizmussal^{lxix} és a szabadkőművességgel is.^{lxx} Számptalan példát lehet e tekintetben idézni, így – többek között a – Keresztény Nemzeti Egyesülés többségi pártjának az 1922. áprilisi választási kiáltványát is, amely a keresztény erkölcsi jogrend, a *Pax Christiana* megóvása és a keresztény kultúra védelmében kívánt fellépni. Követelték: „Legyen az állam keresztény, igazságos és tartsa tiszteletben Isten törvényeit.” A KNEP ekkor a veszedelmek forrásaként a liberalizmust és a szociáldemokráciát jelölte meg, melyre a választ a magyarság erkölcsi megújulásában és nemzeti egységében látta.^{lxxi}

Bár kevésbé szignifikáns, azonban a kereszténység és a politika viszonyának a szempontjából érdekes kérdés, hogy a pártok miként közelítették meg a nemzet fizikai védelmét,

és ehhez kapcsolódóan a haderő kérdését. E tekintetben a pártok kevésbé a kereszténység pacifista felfogásából, inkább a politikai szükségszerűségekből indultak ki, ami inkább védekezőképességet, semmint háborús retorikát jelentett. A KDNP 1945-ben egy általános emberi és politikai jogi felsorolás után úgy fogalmazott, hogy „(e)zeknek az örök emberi jogoknak az egész ország számára való biztosítása és további védelme céljából lelkiismeretünk parancsa szerint sürgősen fel kell állítani az ütőképes Nemzeti Hadsereget”.^{lxxii}

Az oktatás fontosságát is felismerték a keresztény pártok,^{lxxiii} és vallási-erkölcsi, jellemképző oktatást kívántak,^{lxxiv} amelynek kiemelten fontos része a hazafias neveltetés is.^{lxxv} Aki a feltörekvő ifjúságot neveli, annak a képére lesz formálva a jövő is, gondolták. A keresztény pártok éppen ezért szerettek volna keresztény-nemzeti alapokon nyugvó oktatási rendszert, gyakorlatias oktatással,^{lxxvi} hogy a fiatalok az életben is megállják a helyüket. Ez a falusi iskolákban – hazafias és erkölcsös nevelés mellett^{lxxvii} – az ország agrárjellegéből adódóan a mezőgazdasági oktatást^{lxxviii} is jelentette. A cél az első világháborút követően az úgynevezett kultúrfőlény megszerzése is volt, hogy a megcsonkított ország a tudás és az emberi erőforrás területén versenyelőnyt élvezzen a szomszédos népekkel szemben. 1947-ben az egyházak általános iskolajoga és a hitoktatás mellett kellett kiállni,^{lxxix} 1956-ban pedig már a közép- és felsőoktatásba való szabad felvétel sem volt alap a kommunista diktatúrában, ahol aktív keresztényüldözés is folyt, így ez az ügy is belekerült a programba.^{lxxx}

2.4. Szociálpolitika

Bár az eddig említett témák is központi elemek a keresztény pártok többségénél, a keresztény pártpolitizálás a 20. század első felében – azokon túl – szociálpolitikai fókuszú volt. A 19. század második felének gazdasági-társadalmi-kulturális változásaira több szociálisan érzékeny keresztény reflektálni kívánt, s ennek vezető katolikus egyéniségei, Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor pont a már említett enciklikákban (*Rerum novarum*, *Constanti Hungarorum*) találtak muníciót. Míg Prohászka a Katolikus Néppárt kialakulásánál bábáskodott, addig Giesswein az első keresztényszocialista párt vezetője lett.^{lxxxii}

A magyar történelem keresztény pártjainak jelentős része keresztényszocialista nézeteket vallott. A keresztényszocialista eszme a munkások védelmét, a szociális biztonság megteremtését tartotta szem előtt, úgy, hogy közben elvetette a nemzetközi szocializmus^{lxxxiii} és osztályharc jogosultságát,^{lxxxiiii} valamint a nemzeti szocializmus fajelméletét. Jogosan merülhet fel, hogy a „szociális” vagy „szociálisan érzékeny” kifejezések használata helyénvaló-e a keresztényszocialista pártok világnézetét illetően. A „keresztényszociális” annyiban helyes, hogy a szociális gondolkodás forrása és – bizonyos esetekben – eszköztára más, mint a kommunista és a szociáldemokrata pártok

esetében. Ellenben számos keresztény program a tekintetben nevezhető szocialistának (s még pontosabban: keresztényszocialistának), hogy követeléseik az állami újraelosztó rendszert érintik (tehát nem elégednek meg a jótékonykodással), és azokat határozott követelések formájában, ellentmondást nem tűrően fogalmazzák meg.^{lxxxiv} Szép megjelenése ennek a Keresztény Szocialista Párt 1919-es röplapjának egy részlete:

„Jönni fog tehát egy új szocializmus a kimúlt helyébe, hogy orvosolja azt, amire a szocializmus hivatott: az emberiség ezernyi baját-nyomorát.

Keresztények! A mi szocializmusunk legyen ez!

Mit akarunk?

Demokratikus keresztény Magyarországot akarunk.

Szocialisták vagyunk, de Istenünket és hazánkat nem tagadjuk.^{lxxxv}

Természetesen itt is érezhető, hogy vannak olyan keresztényszocialista pártok, amelyek elutasítják, s vannak, amelyek – például pragmatikus célokból – elfogadják a kompromisszumokat a baloldali pártokkal.

Tartalmi tekintetben a keresztény pártprogramok főleg a munkásokkal,^{lxxxvi} kisiparosokkal,^{lxxxvii} kisközségekkel^{lxxxviii} és az elesettekkel foglalkoznak. Céljuk, hogy ezek a néprétegek ne süllyedjenek nyomorba, ne zsákmányolják ki őket a nagytőkések, hanem perspektívát kapva megerősödjenek, és becsületes munkával, egészségben – saját bérükből – biztosítani tudják a családjuk eltartását. Ennek érdekében született meg, számos javaslaton belül, a munkásság nyereségosztalékának az ötlete,^{lxxxix} valamint a munkásság egészségéért a szigorú hatósági felügyelet ajánlása a gyárakban, műhelyekben.^{xc}

Az emberek védelmére szolgáló különféle biztosítások bevezetése és kiterjesztése is gyakran visszaköszönő elem volt a keresztény pártok programjaiban. Abban viszont változatosak voltak, hogy melyik célcsoportnak adtak volna biztosítást. Többek között felmerült a baleset, aggkor, munkanélküliség, rokkantság, árvák, özvegyek, mezőgazdasági munkások biztosítása, illetve a betegégyezés, valamint az anya- és csecsemővédelem kérdésköre is.^{xc}

Az éjjel végzett női munka betiltása,^{xcii} illetve ahol az üzem nem kívánja meg, ott a férfiaknál is az éjjeli munka tiltása,^{xciii} valamint a vasárnapi munka szabályozása^{xciv} is több programban szerepelt. A női munkával kapcsolatban más – részben *keresztény feminista* – követelések is felmerültek, mint például hogy a férfakkal egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak a nők,^{xcv} továbbá legyen női erkölcsvédelem, illetve hathetes szülési fizetett szünet.^{xcvi} A gyermekmunka tiltása^{xcvii} is megjelenik a keresztény pártprogramokban. A női, gyermek és fiatalok munkások

védelme az általános egészségmegőrzésen túl a család intézményének a védelmében is jött létre, hogy a nők újra a családdal tudjanak foglalkozni.^{xcviii} Ehhez kapcsolódva, az egykeresős családmodell támogatása is jelen volt, hogy a férfiak a munkahelyükön, a nők pedig otthon dolgozzanak a családi otthon megóvása érdekében.^{xcix}

A megfelelő időközönkénti és hosszúságú szünetek megint csak különféle variációkban visszaköszönő programpontok voltak.^c A keresztény pártok közül akadt, amelyik szeretett volna harminchat órás vasárnapi munkaszünetet,^{ci} a keresztény ünnepeken, választások napjain is szünetet, illetve évente többhetes szünetet az állandó munkásoknak.^{cii}

A munkásszervezetek,^{ciii} szövetkezetek létrehozásának^{civ} az ötlete alapvetően a munkások érdekeit^{cv} szem előtt tartva fogalmazódott meg, mivel egységesen könnyebb az érdekérvényesítés és a munka elvégzése is, mint egyedül. Itt az emberek közösségben való elhelyezése, felebarátként az egymásért való kiállás is szerepet kapott. A szakszervezetek^{cvi} és a sztrájkjog a 20. század keresztény pártköveteléseinek a meghatározó elemei voltak.^{cvi}

A lakhatás kérdése alapvetően meghatározó volt a keresztény pártoknál. A lakhatási körülmények rendkívül súlyosak voltak (bizonyos időszakokban tömegek éltek vagonokban), s a nem megfelelő körülmények közegészségügyi kockázatot is jelentettek. E – szinte – lehetetlen állapot kialakulásához hozzájárult a két világháború pusztításán túl a trianoni döntés is, amely után sok magyar menekült a „kis Magyarország” területére. A pártok különféle megoldásokkal szeretnék volna megoldani a lakáséhséget, az általános lakhatási problémát többen is programjukba vették.^{cvi}

2.5. Gazdaságpolitika

A keresztény – leginkább katolikus – gazdaságpolitikai gondolkodásban jellemző volt egyfajta egyensúlyozás az individualizmus és a kollektívizmus, valamint az ahhoz társult eszmék (liberalizmus/kapitalizmus és szocializmus/kommunizmus) között. Bár a hangsúlyok különböztek, a keresztény pártoknál általában stabil pontot jelentett – részben a *Rerum novarum* – alapján a magántulajdon elvének a tisztelete.^{cix} A sok tekintetben radikálisabb álláspontot képviselő és erősebb politikai retorikát alkalmazó Országos Keresztényszocialista Párt (1923–1926) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a párt „[e]lveti a gazdasági liberalizmust, mert az a maga korlátlan szabadságtanával elősegíti, hogy a gazdaságilag erősebbek a tömegeket kizsákmányolhassák. Ugyanígy elveti az egyéniségnek olyan mérvű letörését is, mint a szocialista-kommunisták akarják”^{cx} Sok párt úgy látta, hogy a probléma abból adódik, hogy nem emberközpontú a gazdaság, az ember egyszerűen eszközzé silányul, bármelyik nézetet (s ezáltal) szélsőséget fogadjon el.

Magyarország természeti adottságaiból adódóan is – különösen a kommunista iparosítás előtt – agrárország volt.^{cx} Számos keresztény párt támogatta az agrárreformot, ezek közül a

szociálisan progresszívebb DNP 1945 januárjában a zászlajára tűzte a „(g)azdasági reformot, mely mindenekelőtt a mélyreható és gyors földreformot jelenti”.^{cxii} A keresztény pártoknak jellemzően céljuk volt életképes kisbirtokok létrehozása parcellázással és egyéb támogatásokkal a kiscgazda, mezőgazdasági munkás réteg megerősítése érdekében (bár e tekintetben a régi aulikus keresztény pártok ellentétes állásponton voltak).^{cxiii} A bankoknak és az idegeneknek pedig nehezítéseket vagy tiltást szerettek volna a földvásárlásnál, hogy a magyar föld magyar kézben maradjon.^{cxiv} Az agrárügyhöz kapcsolódóan megjelent továbbá az élelmiszer-hamisítás tiltásának a programpontja is.^{cxv}

A gazdaságpolitikai témakör leginkább visszatérő programpontja a keresztény pártoknál a progresszív adó volt. Emellett gyakran követeltek létminimumi adómentességet, fényűzési adót.^{cxvi} Röviden, a közteherviselésben a gazdagok nagyobb arányú részvételét üdvözölte a keresztény pártok túlnyomó többsége.

Nem visszatérő elem, de érdekes a többgyermekesek adókedvezményének a gyermekes családok támogatására irányuló ötlete.^{cxvii} A családvédelem az adórendszerben^{cxviii} követelésként az első bécsi döntés után is megjelent. A család kérdése különösen összegzi a különböző területek közti átfedést: fontos vallás erkölcsi, szociális, gazdasági tekintetben és a nemzet szempontjából is.

Magyar keresztény politikai minimum

A magyar keresztény pártprogramok alapján megfogalmazható egyfajta magyar keresztény politikai minimum. Természetesen mindig lesznek kivételek, azonban olyan mértékű egyezések találhatók a pártprogramok többsége között, ami lehetővé tesz egyfajta szintézist. Az alábbi összefoglalás a vizsgált pártprogramok alapján fogalmazódik meg, tehát korlátozott időben és térben, leginkább az 1918 és 1947 közötti gondolatokat, a kor sajátos kontextusát tükrözi. Ezáltal csak annyiban normatív, amennyiben a pártprogramokat annak tartjuk. Az irányadó gondolatok az alábbiak:

1. A keresztény pártok vallják, hogy Szent István nyomán Magyarország a nyugati kereszténység része, s ez nemzetmegtartó erő. A keresztény pártok e szellemben dolgoznak hazájukért.
2. A keresztény pártok az – Isten-képűségből levezetett – emberi méltóság pártján vannak, amiből egyéni és politikai szabadságjogok fakadnak.
3. A keresztény pártok a keresztény világnézeti meggyőződés talaján állnak, alapvető céljuk a kereszténység és az ország testi és lelki megerősítése, gyarapítása.
4. A keresztény pártok – társadalmi és gazdasági kérdésekben – megfelelően egyensúlyoznak az egyéni és a közösségi, társadalmi dimenziók között.

5. A keresztény pártok vallják, hogy a munkást és a munkát megbecsülés illeti. Munkahelyén olyan bér- és egyéb feltételeket kell biztosítani, hogy becsületesen elláthassa a családját.
6. A keresztény pártok vallják, hogy az egészséges élet része a megfelelő keresztény erkölcsi alapokon álló – keresztény és hazafias – oktatás, valamint a közegészségügy fejlesztése.
7. A keresztény pártok vallják, hogy a megfelelő életkörülmények, így a lakhatás biztosítása is különösen fontos.
8. A keresztény pártok vallják, hogy a közteherviselés és a társadalmi igazságosság nevében a szegény, kiszolgáltatott embereket támogatni kell, a középosztályt meg kell erősíteni, a gazdagot pedig szolidaritásra kell sarkallni.
9. A keresztény pártok vallják, hogy a korrupcióval, uzsorával, lánckereskedéssel és egyéb gazdasági visszaélésekkel szemben állami szinten fel kell lépni, a gazdaság megfelelő működésének és az emberi méltóság fenntartásának érdekében.
10. A keresztény pártok vallják, hogy a prostitúciót, alkoholizmust és egyéb, a társadalmat és a családi közösséget megrontó bűnöket vissza kell szorítani.
11. A keresztény pártok vallják, hogy a kereszténység és Magyarország építésében és gyarapításában részt vevő kisebbségeket érintően elfogadást kell tanúsítani. A külföldi magyar kisebbségek biztonságát és jogegyenlőségét különböző intézkedésekkel (akár határmódosításokkal) kell támogatni.
12. A keresztény pártoknak – szellemi és lelki erőforrásra támaszkodva – életerős, vitális kereszténységet kell képviselniük.

Függelék – A felhasznált keresztény pártprogramok

1. A Katolikus Konzervatív Párt programja (1872. május 23., Pest)
2. A Katolikus Néppárt programja (1895. január 31., Budapest)
3. Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907)
4. A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912)
5. A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919)
6. Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (1919. augusztus)
7. A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919. augusztus 14.)
8. A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919. szeptember–október)
9. A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt választási kiáltványa (1920)
10. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földműves Párt Programja (1920. július 12.)
11. A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártjának nyilatkozata (1921. október–december)
12. A Keresztényszocialista Párt választási felhívása (1922)
13. A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922)
14. A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922)
15. A Keresztény Földműves- és Polgári Párt programja (1922. január 21.)
16. A Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza)
17. A Keresztény Nemzeti Egyesülés többségi pártjának választási kiáltványa (1922. április 27.)
18. A Keresztény Nemzeti Egyesülés kisebbségi pártjának választási felhívása (1922. május 10.)
19. Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.)
20. A Nemzeti Keresztény Gazdasági Párt programja (1923. december 18.)
21. Az Egységes Keresztény Községi Párt választási felhívása (1925. május 21.)
22. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kiáltványa az ország polgárságához (1926. április 17.)
23. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.)
24. A Keresztény Ellenzék pártprogramja (1931. június)
25. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt agrárprogramja (1932. április)
26. A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara)
27. A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.)
28. A Keresztény Községi Párt programja (1935. március 30.)
29. Az Egyesült Keresztény Párt (Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt) programnyilatkozata (1937. január 26.)
30. Az Egyesült Keresztény Párt programja (1938. augusztus 20.)
31. Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.)
32. A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele)
33. A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.)
34. A Keresztény Néppárt deklarációja (1943. december 1.)
35. A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.)
36. Barankovics István: Program és vallomás, *Hazánk* (1945. október 18.)
37. A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.)
38. A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november)
39. A Magyar Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november)

40. A Demokrata Néppárt programtervezete (1956. október–november)
41. A Keresztény Demokrata Párt programja (1956. október 31.)
42. A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1956. október 31.)
43. A Keresztény Front programja (1956. október 31.)
44. A Keresztény Magyar Párt programja (1956. november 1.)
45. A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.)
46. A Somogyi Keresztény Koalíció mezőgazdasági programja (1990. január 26.)
47. A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt)
48. A Kelet Népe Párt – Kereszténydemokraták programja (1990. március 25. előtt)

Jegyzetek

ⁱ Bár sok párt utalt – főleg a 20. században – a keresztényre mint átfogó koncepcióra, a pártok esetében Magyarországon jellemzően katolikus inspirációról beszélhetünk.

ⁱⁱ A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának 1920-as plakátja ld. E jelben győzünk! Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, *Budapesti Elektronikus Archivum*, <https://dspace.fszek.hu/items/68da6d17-6ad2-4a6a-aa0b-cd70c9f0c7ed>.

ⁱⁱⁱ Magyarországon az elmúlt tizenöt évben jelentősen kevesebb részletes politikai program készült a korábbi évtizedekhez képest. Az állampolgárok számára a programok és azok kommunikációja segíti a politikai vízió megértését, a világos irányvonalak követésének a lehetőségét és a felelős elszámoltathatóságot.

^{iv} A pártprogramok nevét néhány esetben – részben egységesítés céljából, részben feltételezett helyesírási és dokumentációs hibák kiküszöbölése érdekében – minimális változtatással közöljük.

^v A pártprogramok többsége az 1918 és 1947 közötti időszakra datálható, így bizonyos tekintetben érezhető az adott kor kérdéseinek a hangsúlyosabb vizsgálata.

^{vi} Így például a válaszok kérdése valláserkölcsei kérdés, de politikai szinten erősen kapcsolódik az állam és egyház közötti harcban a liberális egyházügyi reformokhoz, vagy az uzsora elleni fellépés úgyszintén valláserkölcshöz tartozó téma, ugyanakkor erősen érinti a gazdaság kérdéskörét.

^{vii} A felekezeti autonómia egy, az egyháziakból és világiakból álló önkormányzatot jelentett, elsősorban oktatási és gazdasági ügyekben, amely független marad az államtól. Ilyen autonómiája a 19. század második felétől Magyarországon a református, az evangélikus, a szerb és román ortodox egyházaknak volt, a katolikusok a római katolikus erdélyi püspöki egyházmege kivételével hierarchikus berendezkedésük miatt nem rendelkeztek ezzel. A királyi jóváhagyás elsősorban az Apostoli Szentszék ellenzése miatt nem történt meg. A téma több időszakban előkerül, így például a politikai rendszerek változásakor (1848, 1867-et követően és 1919-ben is). Lásd: A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919. augusztus 14.), in *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, szerkesztette Gergely Jenő, Glatz Ferenc és Pölöskei Ferenc, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1991, 15; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely Jenő: *A Keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, 304; A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 315; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 271; A Keresztény Magyar Párt programja (1956. november 1.), in *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*, szerkesztette Balogh Sándor és Izsák Lajos, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 2004, 290.

^{viii} Többek között: A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 317.; Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 319; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, *i. m.*, 321; A Keresztényszocialista Párt választási felhívása (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 341; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, *i. m.*, 344; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 100.

^{ix} A Katolikus Konzervatív Párt programja (1872. május 23., Pest), in *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*, szerkesztette Mérei Gyula és Pölöskei Ferenc, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 102–103.

^x Ennek értelmezési lehetőségeihez lásd Rada János: A „kulturharc” értelmezési lehetőségei a 19. századi magyar történelemben, *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Section Philosophica*, Tomus XXIII, Fasc. 2, 2019, 115–135; <https://real.mtak.hu/151468/1/A%20%E2%80%9Ekult%C3%ARharc%E2%80%9D%20%C3%A9rtelmez%C3%A9si%20lehet%C5%91s%C3%A9gei%20a%2019.%20sz%C3%A1zadi%20magyar%20t%C3%B6rt%C3%A9nelemben.pdf>.

- ^{xi} A polgári házasság katolikus főpapság általi ellenzésében szerepelt – többek között – a házasság szentségének a felbomlásától, a családi tisztaság megszűnésétől való félelem, amelyből következik a házasságtörések és a válások növekedése. Lásd Bódiné Beliznai Kinga: *A polgári házasság*, https://majt.elte.hu/dstore/document/2863/beliznai_polgari_hazassag.pdf.
- ^{xii} A Katolikus Néppárt programja (1895. január 31., Budapest), in Mérei–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 164.
- ^{xiii} A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 269; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 326; Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 445.
- ^{xiv} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 304–310.
- ^{xv} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 304.
- ^{xvi} Többek között: A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 344; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 100; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14; A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 157; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 263; A Keresztény Demokrata Párt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 266; A Demokrata Néppárt programtervezete (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 296; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 301; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in *Magyarországi pártprogramok 1988–1990*, szerkesztette M. Kiss József és Vida István, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2005, 535.
- ^{xvii} A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 315.
- ^{xviii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 96.
- ^{xix} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 304.
- ^{xx} Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földműves Párt Programja (1920. július 12.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 51.
- ^{xxi} A Keresztény Nemzeti Egyesülés többségi pártjának választási kiáltványa (1922. április 27.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 81. A Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 64., A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 342.
- ^{xxii} A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 469; A Kelet Népe Párt-Kereszténydemokraták programja (1990. március 25. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 755.
- ^{xxiii} Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 442.
- ^{xxiv} A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 451; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 263.
- ^{xxv} A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 320.
- ^{xxvi} A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 96; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 468.
- ^{xxvii} A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 344; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14; A Keresztény Magyar Párt programja (1956. november 1.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 290.
- ^{xxviii} Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely, 1977, *i. m.*, 443.
- ^{xxix} Giesswein Sándor levele az Országgyűlési Néppárt elnökségéhez (1910), in Gergely, 1977, *i. m.*, 313–314.
- ^{xxx} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely, 1977, *i. m.*, 96.
- ^{xxxi} Lásd pl. Kereszténydemokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14–16.
- ^{xxxii} Lásd pl. Kereszténydemokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14.
- ^{xxxiii} A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 345; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 99.
- ^{xxxiv} A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 315.
- ^{xxxv} A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327.
- ^{xxxvi} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 309; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 269.
- ^{xxxvii} A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 345; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 99.

- xxxviii A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321.
- xxxix Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 305.
- xl 20. A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 344; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 96; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 322; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 453; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 468.
- xli [Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 98.
- xlii A Keresztény–Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 65–66; A Keresztény Ellenzék pártprogramja (1931. június), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 237; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 328.
- xliiii A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, *i. m.*, 327; A Nemzeti Keresztény Gazdasági Párt programja (1923. december 18.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 102. A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt választási kiáltványa (1920), in Gergely, *i. m.*, 328.
- xliv A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 549.
- xlv Az Országos Keresztényszocialista Párt programja, in Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*, Budapest: Typovent Kiadó, 1993, 235.
- xlvi Lásd pl. Kereszténydemokrata Néppárt Programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14.
- xlvii Uo.
- xlviii Barankovics István: Program és vallomás, *Hazánk*, 1945. október 18., 1–2.
- xlix A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 532; A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 743.
- ¹ A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14.
- ² Egy rendszerváltás utáni kis keresztény párt is utal arra, hogy Szent István államalapító király 1038. augusztus 15-én, Nagyboldogasszony napján felajánlotta Magyarországot a Szűzanyának, lásd A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 743.
- ³ A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 533; A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 743.
- ⁴ A Keresztény Front programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 272.
- ⁵ A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919. szeptember–október), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 31; Az Egységes Keresztény Községi Párt választási felhívása (1925. május 21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 124–125; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 460.
- ⁶ A Keresztény–Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 64; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 328; Az Egyesült Keresztény Párt (Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt) programnyilatkozata (1937. január 26.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 413; Az Egyesült Keresztény Párt programja (1938. augusztus 20.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 438; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 303; A Magyar Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 307.
- ⁷ A Keresztény Front programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 275.
- ⁸ A Keresztény Front programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 274–275.
- ⁹ A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kiáltványa az ország polgárságához (1926. április 17.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 144; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 326; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 460; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 533.
- ¹⁰ Az Egyesült Keresztény Párt programja (1938. augusztus 20.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 434.
- ¹¹ A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 320.
- ¹² Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 318.
- ¹³ A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327.
- ¹⁴ Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 442; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 457; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 464.

- lxiv Ezzel kapcsolatosan a keresztény politikai retorika fő álláspontja az volt, hogy az egyetemi szakokon felülreprezentált zsidóság helyett a hozzájuk képest hátrányos helyzetben lévő magyarok bejutását támogassák.
- lxv A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártjának nyilatkozata (1921. október–december), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 54–55.
- lxvi A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt választási kiáltványa (1920), in Gergely, 1977, *i. m.*, 328.
- lxvii Az Egyesült Keresztény Párt (Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt) programnyilatkozata (1937. január 26.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 413; A Keresztény Front programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 274.
- lxviii A Magyar Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 305.
- lxix A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 547.
- lxx A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 457.
- lxxi A Keresztény Nemzeti Egyesülés többségi pártjának választási kiáltványa (1922. április 27.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 80–82.
- lxxii Kereszténydemokrata Néppárt Programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 15.
- lxxiii A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 315; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 96; Az Egységes Keresztény Községi Párt választási felhívása (1925. május 21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 124; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 326; Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 442; A Keresztény Néppárt deklarációja (1943. december 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 56; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14; A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 164; A Keresztény Front programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 270; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 302; A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 743; A Kelet Népe Párt – Kereszténydemokraták programja (1990. március 25. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 757.
- lxxiv A Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 66.
- lxxv A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 269; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 536.
- lxxvi A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321.
- lxxvii Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (1919. augusztus), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 19.
- lxxviii Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 97; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 321; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 468; A Somogyi Keresztény Koalíció mezőgazdasági programja (1990. január 26.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 704.
- lxxix A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 158.
- lxxx A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 263.
- lxxxi Természetesen más vezető politikusok, így – többek között – Teleki Pál, Slachta Margit és Klebelsberg Kunó, is voltak tagjai e pártoknak.
- lxxxii A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919. szeptember–október), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 32.
- lxxxiii A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 454.
- lxxxiv A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 317.
- lxxxv Uo.
- lxxxvi A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919. szeptember–október), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 32; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 327; A Keresztény Községi Párt programja (1935. március 30.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 378; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 452.
- lxxxvii Az Egységes Keresztény Községi Párt választási felhívása (1925. május 21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 124; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt kiáltványa az ország polgárságához (1926. április 17.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 144; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 455; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14; A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 161; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 542.
- lxxxviii A Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 65; A Szent Korona Társaság mint a Somogyi Keresztény Koalíció tagja választási programja (1990. február 19. előtt), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 743.

lxxxix A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt választási kiáltványa (1920), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 328; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 323.

^{xc} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 308.

^{xcii} A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt választási kiáltványa (1920), in Gergely, 1977, *i. m.*, 328; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 323; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 343; A Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 65; A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programja (1921), in Gergely, 1977, *i. m.*, 336; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327; A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 338–339; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 97–98; A Keresztény Szociális és Szociális Párt kiáltványa az ország polgárságához (1926. április 17.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 144; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 321; Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 444–445; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 454–455; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 466; A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 162; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 302.

^{xciii} A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 343.

^{xciiii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 308.

^{xcv} A Keresztényszocialista Párt választási felhívása (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 341; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 96; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 323.

^{xcvi} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 308; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 323; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 550.

^{xcvii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 308.

^{xcviii} A Keresztény Szocialista Párt Szervező Bizottságának programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 318; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 323; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 324.

^{xcix} A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 324.

^c A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 301.

^c A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 271; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 321; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 301.

^{ci} A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 342.

^{cii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 308; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 323.

^{ciii} A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 318.

^{civ} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 307; A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 338–339; A Keresztény Ellenzék pártprogramja (1931. június), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 273; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 321; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 464; A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 14; A Demokrata Néppárt programja (1947. augusztus 10.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 161.

^{cv} A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt agrárprogramja (1932. április), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 313.

^{cvi} A Keresztény Demokrata Néppárt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 263.

^{cvi} A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 324; A Keresztény Demokrata Párt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 266; A Demokrata Néppárt programtervezete (1956. október–november), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 296.

^{cvi} A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 321; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327; A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programja (1921), in Gergely, 1977, *i. m.*, 335; A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 338; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 344; Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földműves Párt programja (1920. július 12.), in Gergely, 1977, *i. m.*, 51; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely, 1977, *i. m.*, 96; A Keresztény

Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 270; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 324; Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 445; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 453; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 464; A Keresztény Magyar Párt programja (1956. november 1.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 291.

^{cix} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja, in Gergely, 1993, *i. m.*, 235.

^{cx} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja, in Gergely, 1993, *i. m.*, 235.

^{cxii} A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1932. október 1.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 327.

^{cxiii} Többek között: A Kereszténydemokrata Néppárt programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.*, 15.

^{cxiiii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 306; Az Egyesült Keresztény Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 319; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 322; A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának programja (1921), in Gergely, 1977, *i. m.*, 336; A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 338; A Keresztény Földműves és Iparos Párt programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 342; Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földműves Párt programja (1920. július 12.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 51; A Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), 65; Kereszténydemokrata Néppárt Programja (1945. január 21.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.* 14; A Nemzeti Keresztény Gazdasági Párt programja (1923. december 18.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 102; Az Egyesült Keresztény Párt (Keresztény Gazdasági és Szociális Néppárt) programnyilatkozata (1937. január 26.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 412; Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 443; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 453–454; A Keresztény Demokrata Párt programja (1956. október 31.), in Balogh–Izsák (szerk.), *i. m.* 266.

^{cxv} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 97; A Keresztény Gazdasági és Szociális Párt programja (1931. május 31. – június 2.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 270; A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja (1990. január 1.), in M. Kiss – Vida (szerk.), *i. m.*, 545.

^{cxvi} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 309; A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 315; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 98.

^{cxvii} Az Országos Keresztényszocialista Párt programja és szervezeti szabályai (1907), in Gergely, 1977, *i. m.*, 306; A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt programja (1912), in Gergely, 1977, *i. m.*, 314–316; A Keresztény Szocialista Párt szervező bizottságának programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 317; A Keresztény Szociális Gazdasági Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 322; A Keresztény Nemzeti Párt programja (1919), in Gergely, 1977, *i. m.*, 327; A Keresztényszocialista Földmunkások és Földművesek Országos Szövetségének programja (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 338; A Keresztényszocialista Párt választási felhívása (1922), in Gergely, 1977, *i. m.*, 341; A Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 65; Az Országos Keresztényszocialista Párt programja (1923. május 20–21.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 100; A Keresztényszocialista Dolgozók Pártcsoportjának programja (1932 nyara), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 320; A Keresztény Nemzetiszocialista Front programja (1939. március első fele), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 464.

^{cxviii} A Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt (Egységes Párt) programja (1922 tavasza), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 65.

^{cxix} Az Egyesült Magyar Párt (Egyesült Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt) programja (1939. január 19.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 446; A Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt programja (1939. március 9.), in Gergely–Glatz–Pölöskei (szerk.), *i. m.*, 458.